

Система показників оцінки демографічної безпеки України

Цвігун І.А.

доктор економічних наук, доцент,
завідувач кафедри інформаційних технологій
Подільського державного аграрно-технічного університету

У статті розглянуто демографічні проблеми в Україні, що пов'язані зі значним зменшенням чисельності населення та погіршенням відтворювальних процесів. Розроблено систему показників для оцінки рівня демографічної безпеки, яка об'єднує сім блоків індикаторів і відображає основні проблеми відтворення населення, його кількісні, якісні та структурні параметри.

Ключові слова: демографічна безпека, девіантна поведінка, народжуваність, смертність, депопуляція, соціально небезпечні хвороби, старіння, статеві-вікова структура.

Цвигун И.А. СИСТЕМА ПОКАЗАТЕЛЕЙ ОЦЕНКИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

В статье рассмотрены демографические проблемы в Украине, связанные со значительным уменьшением численности населения и ухудшением воспроизводительных процессов. Разработана система показателей для оценки уровня демографической безопасности, которая объединяет семь блоков индикаторов и отображает основные проблемы воспроизводства населения, его количественные, качественные и структурные характеристики.

Ключевые слова: демографическая безопасность, девиантное поведение, рождаемость, смертность, депопуляция, социально опасные болезни, старение, половозрастная структура.

Tsvihun I.A. SYSTEM OF DEMOGRAPHIC SECURITY INDICATORS OF UKRAINE

The article deals with demographic problems in Ukraine, that are associated with a significant population rate decline and reproduction processes deterioration. This is developed the indicators system for estimating the demographic security level, that are uniting seven blocks of indicators and includes the main problems of population reproduction, its quantitative, qualitative and structural characteristics.

Key words: demographic security, deviant behavior, fertility, mortality, depopulation, socially dangerous diseases, aging, sex-age structure.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні в Україні спостерігається негативна тенденція зменшення чисельності населення. За даними Державної служби статистики на 1 січня 2017 р. в Україні проживало 42 672,5 тис. осіб (без урахування тимчасово окупованих територій та АРК), що менше рівня 1990 р. на 8,5 млн. чи на 17,5%. Причини втрат населення полягають у погіршенні демовідтворювальних процесів: у 2016 р. на 100 померлих осіб народилося 68 дітей, тоді як у 1990 р. цей показник становив 104 дитини, тобто відбувається звужене відтворення населення. Індекс співвідношення поколінь становив у 2016 р. 73 дитини у віці 0–15 років на 100 осіб у віці понад 60 років (125 дітей у 1990 р.), що свідчить про відсутність заміни поколінь.

Проблемою для України сьогодні є погіршення процесів відтворення населення та його структури, що свідчить про поглиблення депопуляційних тенденцій у майбутньому.

Тому необхідним є дослідження основних загроз, що впливають на рівень демографічної безпеки, їх оцінка та прогнозування на перспективу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями дослідження демографічної безпеки та побудови системи показників для її оцінки в Україні займалися такі вчені, як О.У. Хомра, Е.М. Лібанова, Н.А. Рингач, О.А. Малиновська, С.І. Пирожков, В.В. Смачило, О.М. Перебейнос. У сусідніх країнах, що мають таку ж складну демографічну ситуацію, як в Україні, цим питанням займалися Л.П. Шахотько, Н.Н. Прівалова, Л.М. Анісов (Білорусь), А.Г. Вишневський, С.В. Соболева, О.В. Чудаєва, В.Б. Дударєв, М.Р. Єфімова, О.І. Бантікова (Російська Федерація).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В Україні на державному рівні сьогодні розроблена система показників для аналізу демографічної безпеки в «Методичних рекомендаціях щодо

розрахунку рівня економічної безпеки України» (2013 р.) [1], у яких пропонується визначити рівень демографічної безпеки на основі семи показників, таких як очікувана тривалість життя, коефіцієнт дитячої смертності, коефіцієнт природного приросту, коефіцієнт старіння, демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне та загальний коефіцієнт міграційного приросту, а також чисельність населення по відношенню до 1990 р. Але ці показники повною мірою не відображають причини високої смертності та низької народжуваності населення, тому необхідно розробити систему показників демографічної безпеки, яка б дала змогу оцінити всі її складники.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є розроблення системи показників для оцінки рівня демографічної безпеки України, що дасть змогу виявити основні реальні загрози, причини, тенденції та особливості негативних демографічних явищ, які знижують рівень демографічної безпеки, для подальшого їх усунення і профілактики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виходячи з самоцінності демографічних процесів, базуючись на системній парадигмі, вважаємо, що демографічна безпека є комплексним явищем і має забезпечувати розвиток не лише держави, але й особи, оскільки ці процеси є взаємопов'язаними. Безпечне існування людини, забезпечення її потреб як біологічного, так і соціального значення зумовить і безпечність демографічних процесів, що будуть проявлятися у відтворенні населення та підвищенні його якості.

Система показників демографічної безпеки необхідна для здійснення діагностики стану демографічної системи у певний період. Ми погоджуємося з думкою Л.П. Шахотько, що вона відображає найбільш істотні демографічні аспекти, «кожен з яких належить до певного типу системоутворювальних зв'язків, до тієї або іншої підсистеми» [2, с. 18].

У науковій літературі проблемам розроблення системи показників демографічної безпеки приділяється порівняно мало уваги. Переважно ці показники є не системою, а набором ознак, що фрагментарно характеризують демографічну ситуацію, тоді як проблема розроблення системи показників демографічної безпеки є одним із найважливіших напрямів досліджень, спрямованих на створення теоретико-методологічної бази для реформування державної статистики і вдо-

сконалення інструментів управління демографічною безпекою.

Науковий характер і достовірність оцінки демографічної безпеки визначається тим, наскільки правильно встановлений склад показників, чи досить повні вони за своїм набором для відображення всіх параметрів демографічної безпеки.

Побудова системи індикаторів демографічної безпеки, безумовно, повинна опиратися на деяку концептуальну ідею, що зумовлює послідовність використовуваних показників, а також їх взаємозв'язки. Основними вимогами до побудови індикаторів демографічної безпеки є їхня доступність та простота розрахунку з метою можливості проведення оцінки демографічної безпеки на регіональному рівні.

Аналізуючи значну кількість показників, запропоновану для оцінки рівня демографічної безпеки, варто відзначити їх розмаїття та оцінку різних аспектів демографічної безпеки (народжуваність, смертність, міграція, захворювання, сімейні стосунки). В.Б. Дударев [3] та П.А. Смелов [4] пропонують сукупність показників демографічної безпеки об'єднати у три великі групи, такі як показники рівня демографічної безпеки; показники наряду та швидкості зміни демографічної безпеки; показники наслідків зміни демографічної безпеки (демографічних втрат), що, на наш погляд, є нелогічним. Автори показники захворювання на різні види хвороб (туберкульоз, СНІД, психічні розлади), смертність у працездатному віці, мертвонароджуваність, рівень інвалідності віднесли до групи показників демографічних втрат або наслідків зміни демографічної безпеки, хоча вони є причиною зниження демографічної безпеки, але аж ніяк не її наслідком.

На нашу думку, найбільш прийнятним є групування системи показників демографічної безпеки у роботі С.В. Соболевої, О.В. Чудаєвої [5], де вони об'єднують показники у п'ять груп (природний рух населення, здоров'я і якісні характеристики населення, характеристики сім'ї, механічний рух населення та етнодемографічна структура населення). Такий поділ дає змогу оцінити основні аспекти демографічної безпеки і вважається найприйнятнішим щодо її оцінки.

З огляду на пропоновані показники демографічної безпеки українських, російських і білоруських учених, а також на демографічну ситуацію автором пропонується модель індикаторів, що характеризують демографічну безпеку (рис. 1). Ця система показників дасть змогу отримати всебічне уявлення про демо-

графічну безпеку, а також відрізняється тим, що охоплює всі сторони демографічної безпеки, і при цьому дані для розрахунку індикаторів містяться в офіційних статистичних і демографічних щорічниках України.

Перша група індикаторів демографічної безпеки містить шість показників і характеризує природне відтворення населення, тобто його зміну в результаті природних чинників. Показник життєвості або показник дожиття характеризує відношення числа народжених до померлих, є простим для розрахунків і зрозумілим в інтерпретації.

Для оцінки народжуваності найбільш придатним є сумарний показник народжуваності як характеристика кількості народжених дітей жінкою протягом дітородного віку.

На протигагу народжуваності, смертність характеризується значно більшою палітрою показників. Найперший – коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року, який має винятково важливе значення у характеристиці демографічних процесів і здоров'я населення. Не випадково ВООЗ визначає цей показник як ключовий в оцінці стану здоров'я поряд із середньою тривалістю життя і масою тіла дитини під час народження (рис. 1).

Смертність немовлят характеризує кумулятивний вплив комплексу соціально-економічних, екологічних і санітарних факторів, відображає рівень освіти і культури, статеві склад населення, якість та доступність медичної допомоги, національні традиції, стан середовища проживання. Цей показник найбільш наочно характеризує розвиток країни загалом і свідчить про розвиненість системи охорони здоров'я.

Для характеристики втрати майбутніх поколінь досить важливим є показник мертвонароджуваності, який в Україні є одним із найвищих у Європі. П'ятьма основними причинами мертвонароджуваності в світі визнані ускладнення під час пологів, інфекції матерів під час вагітності, порушення здоров'я матерів (особливо – високий кров'яний тиск і діабет), затримка внутрішньоутробного розвитку плоду та вроджені аномалії. У розвинених країнах головними факторами ризику мертвонароджуваності визнані зайва вага, ожиріння і куріння. Тобто цей показник відображає рівень здоров'я матері та плоду, а також недостатнє медичне забезпечення репродуктивного процесу.

Ще одним показником смертності, що відображає соціально-економічну та екологічну ситуацію, спосіб життя і стан медицини є

смертність населення у віці 16–59 років або запобіжна смертність. Для України притаманні великі втрати населення у молодому віці, оскільки до 60 років помирає 30–35% чоловіків та 15–18% жінок.

Гендерні особливості смертності населення показує індекс надсмертності чоловіків віком 16–45 років, який дасть змогу визначити гендерну відмінність у передчасній смертності.

Механічний рух та розміщення населення є досить складним соціальним явищем, яке сприяє обміну трудовими навичками, досвідом і знаннями, сприяє розвитку особистості, впливає на сімейний склад, статеві вікову структуру населення і безпосередньо пов'язаний із соціальною, галузевою та професійною мобільністю населення. За останні роки міграційні процеси в Україні набули принципово нового характеру та якості, змінилися пріоритети. Внаслідок впливу сільських мешканців до міст сформувалися системи з високою концентрацією міського населення. Багаторічний вплив сільської молоді до міст України та за її межі визначив деформацію всіх демографічних структур і процесів у сільській місцевості, що супроводжувалося збільшенням частки осіб пенсійного віку, зростанням смертності, скороченням народжуваності, зниженням природного приросту сільського населення.

Досить важко оцінити міграцію населення, оскільки основною умовою побудови системи показників була доступність статистичних даних, а саме щодо міграційних процесів ці дані є недосконалими. Поширення трудової та нелегальної міграції, які є проблемою України і визнаються у закордонних виданнях, в Україні не висвітлюються, що не дає змоги оцінити ці проблеми у контексті демографічної безпеки.

Узагальнюючим показником механічного руху населення, на думку С.В. Соболевої [5] та В.Б. Дударева [1], є коефіцієнт міграційного приросту населення. На нашу думку, цей показник є інформативним, але для розрахунку інтегрального показника досить складно порівнювати від'ємні величини. Тому ми пропонуємо визначати показник, який запропонував Л.Л. Рибаківський [6, с. 202] – коефіцієнт результативності міграційного обміну, який розраховується як відношення чисельності вибулих до чисельності прибулих у промілі. Для розрахунку демографічної безпеки ми пропонуємо розраховувати показник шляхом ділення числа прибулих на число

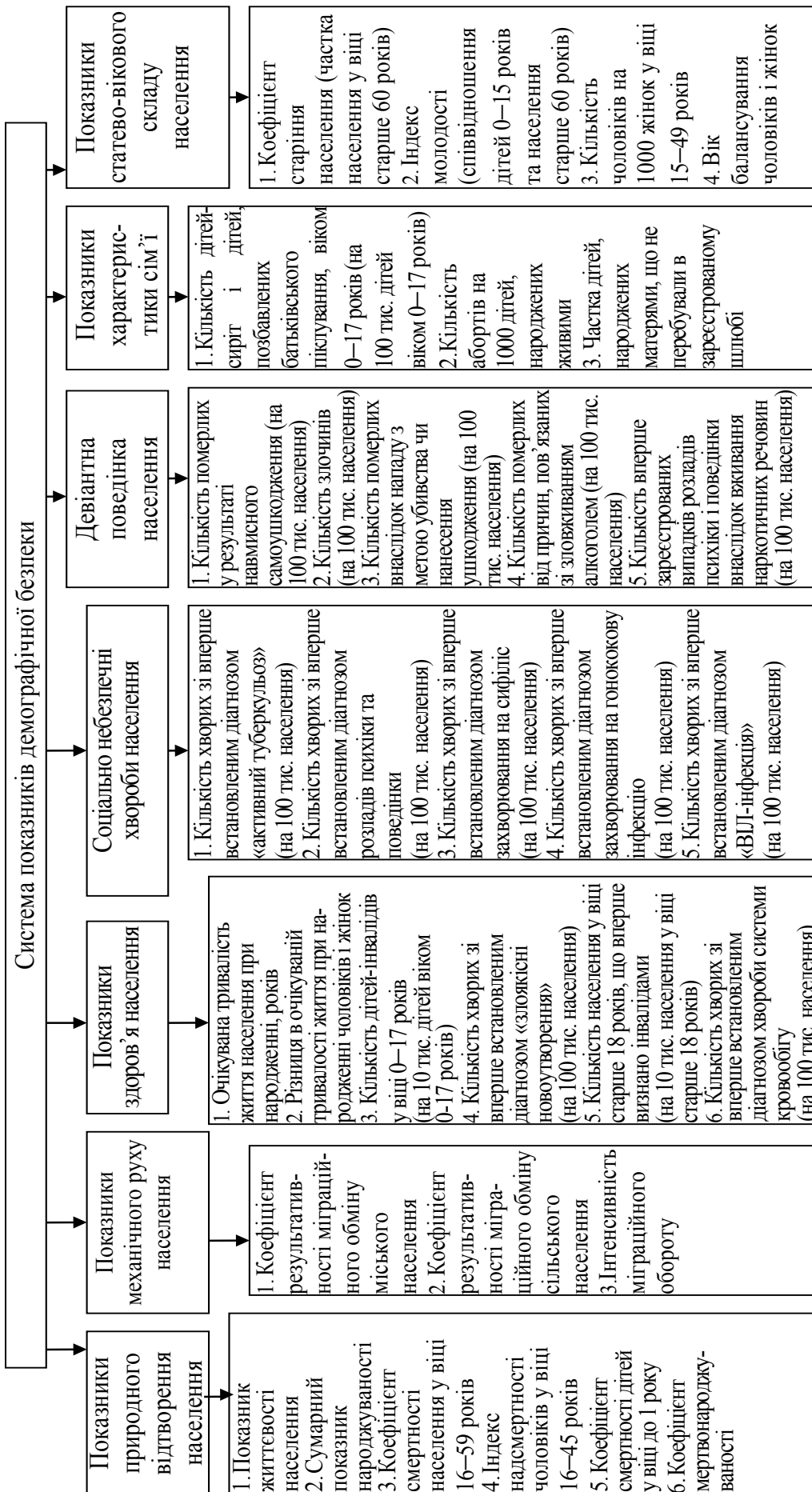

Рис.1. Система показників оцінювання демографічної безпеки України

Джерело: авторська розробка

вибулих і у зв'язку з відмінністю в міграційних процесах за територіями розраховувати цей показник і для сільського, і для міського населення. Необхідно врахувати також показник інтенсивності міграційного обороту, що показує рухливість населення і визначається як сума мігрантів та емігрантів у розрахунку на 1000 осіб постійного населення. Цей показник характеризує чисельність населення, яка протягом року змінила місце проживання.

У дослідженні демографічної безпеки поряд з її кількісними параметрами має важливе значення і якісна характеристика, така як здоров'я населення, яке останнім часом на фоні зменшення його чисельності набуває все більшої актуальності. Здоров'я населення – найповніший індикатор рівня життя населення і соціально-економічного становища країни або регіону. Від якості здоров'я залежить життєздатність у соціально-суспільному організмі і можливості його безперервного гармонійного зростання та соціально-економічного розвитку. У блок показників здоров'я населення входить шість показників.

Для оцінки здоров'я населення пропонуємо загальнозживаний показник «очікувана тривалість життя при народженні», але також варто використати показник «різниця в очікуваній тривалості життя чоловіків і жінок», оскільки він характеризує значні гендерні відмінності у тривалості життя в Україні.

Втрату здоров'я характеризує захворюваність населення на злоякісні утворення, оскільки рівень смертності в Україні від цієї хвороби становить 60–70%.

Окремим аспектом втрати здоров'я є зростання інвалідності населення. Протягом останнього десятиліття в Україні спостерігається позитивна динаміка змін показників первинної інвалідності населення, проте загальна чисельність інвалідів за останні 20 років подвоїлася. Для оцінки рівня здоров'я населення, можливості вести здорове життя пропонується показник чисельності населення у віці старше 18 років, що вперше визнано інвалідами, оскільки, на нашу думку, саме цей показник дасть змогу оцінити рівень здоров'я населення, на відміну від загальної захворюваності.

Для характеристики якості здоров'я дітей С.В. Соболева пропонує в показники демографічної безпеки включити частку дітей 1–2 груп здоров'я віком 0–15 років. У проекті закону «Про демографічну безпеку в Україні» [7] також запропоновано включити показники «частки дітей-інвалідів та дітей з психічними

вадами розвитку». Звичайно, якісна характеристика молодого покоління має досить важливе значення, але застосування цього показника має виходити з наявної статистичної інформації та її доступності. Тому, на нашу думку, для цього доречним буде використання показника кількості дітей-інвалідів віком 0–17 років у загальній чисельності дітей, який дасть змогу дослідити здоров'я молодого покоління та майбутній людський потенціал країни.

Окремою групою індикаторів, які характеризують якість населення, виділено соціально-небезпечні захворювання населення – це захворювання людини, виникнення і розповсюдження яких пов'язане переважно з несприятливими соціально-економічними умовами, що приносять шкоду суспільству і потребують соціального захисту населення.

Для характеристики поширення соціально небезпечних хвороб пропонується визначити такі показники, як туберкульоз, СНІД, венеричні захворювання, розлади психіки та поведінки. При цьому потрібно використовувати показники вперше зареєстрованих випадків захворювань, які покажуть рівень їх виникнення.

Погоджуємося з думкою Л.П. Шахотько, С.В. Соболевої та М.Р. Єфимової [7; 5; 2], що в показники демографічної безпеки варто включити показники захворювання венеричними хворобами (сифіліс, гонорея), що їх іноді називають «хворобами поведінки», бо їх поширенню сприяють моральна розбещеність, випадкові статеві зв'язки. Саме неправильна поведінка певної частини людей – причина розповсюдження венеричних хвороб у наш час.

Включення захворювань на туберкульоз у систему показників демографічної безпеки пов'язано зі значним поширенням цього захворювання, яке має характер епідемії. При цьому туберкульоз не є тільки медичною проблемою – це проблема соціальна, яка віддзеркалює соціально-економічний стан країни, культурно-освітній рівень та благополуччя населення, ступінь розвитку охорони здоров'я, у тому числі і фтизіатричної служби. Основними чинниками неблагополуччя з туберкульозу в Україні є соціально-економічна криза в країні, що не дає змоги повноцінно фінансувати охорону здоров'я; зниження життєвого рівня населення, зубожіння, погіршення харчування з різким зменшенням кількості спожитих повноцінних білкових продуктів, що додатково пригнічує імунологічну

резистентність, збільшення чисельності осіб з асоціальною поведінкою (алкоголіків, наркоманів, безпритульних, жебраків), значне підвищення інтенсивної міграції великих груп населення, які практично випадають із поля зору лікувально-профілактичних закладів і, зокрема, не охоплені протитуберкульозними заходами, згортання протитуберкульозних закладів внаслідок недостатнього їх фінансування.

СНІД – особливо небезпечна інфекційна хвороба, яка через відсутність специфічних методів профілактики та ефективних методів лікування призводить до смерті. Економічний збиток від епідемії зумовлюється насамперед збільшенням кількості непрацездатного населення. Вивчення причин, що зумовили швидкий розвиток епідемії ВІЛ/СНІД на теренах України, дало змогу дій висновку, що важливу роль у цьому процесі відіграють соціально-економічні передумови, які сприяють негативним проявам у суспільстві, передусім росту наркоманії, комерційного сексу, хвороб, що передаються статевим шляхом.

Блок індикаторів девіантної поведінки населення включено до демографічної безпеки через руйнівний вплив девіантних явищ на суспільство. Девіантна поведінка, що розуміється як порушення соціальних норм, набула останніми роками масового характеру і поставила цю проблему в центр уваги дослідників. Посилення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві зумовлює розповсюдження таких негативних явищ, як злочинність, самогубства, а також залежність від психоактивних речовин (алкоголізм, наркоманія).

Девіантна поведінка населення показує невідповідність соціальним нормам та ступінь духовно-культурної деградації населення, що зумовлює погіршення якісних і кількісних показників населення, створюючи реальну загрозу демографічній безпеці.

Важливою проблемою останніх років є алкоголізм, і для його характеристики науковцями пропонується показник вживання алкоголю на душу населення [7; 5; 2], який, за даними ВООЗ, становить в Україні 8 літрів на душу населення. Але ми вважаємо, що більш інформативним і доречним є показник «кількість померлих від хвороб, безпосередньо пов'язаних зі зловживанням алкоголем», оскільки цей показник дасть змогу оцінити ризик померти внаслідок вживання алкоголю. До причин смертності науковці, що досліджували цю проблему, відносили чотири причини

смертності, такі як випадкові отруєння алкоголем, алкогольна хвороба печінки, хронічний алкоголізм, алкогольні психози [8, с. 131; 9, с. 151]. Зі зміною статистичної звітності смертності населення починаючи з 2008 р. до причин смертей, пов'язаних з алкоголем, віднесено розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, дегенерацію нервової системи, спричинену вживанням алкоголю, алкогольну кардіоміопатію, алкогольну поліневропатію, алкогольну хворобу печінки, хронічний алкогольний панкреатит.

Поширення девіантної поведінки, соціальних хвороб та соціального сирітства впливає на зростання рівня злочинності. Особливо важливою є смертність населення у результаті вбивств чи ушкоджень, що характеризує особливу жорстокість злочинності. Важливим аспектом людського розвитку та людської безпеки є захист від фізичного насильства; злочинність, зокрема, посягає на життя, здоров'я, основні права та гідність особи.

Нездатність адаптуватися до умов життя чи невміння вирішити проблеми спричиняє зростання самогубств, які характеризують, з одного боку, загострення протиріч у суспільстві, а з іншого – зниження психічного здоров'я населення та невміння адаптуватися. Самогубства є індикатором загострення соціальних протиріч та зниження цінності людського життя.

Окремим блоком показників є статеві-віковий склад населення, а саме статеві-вікова структура, яка виражається показником старіння населення (частка населення старше 60 років), індекс молодості або заміщення поколінь, який показує, скільки дітей у віці 0–15 років припадає на населення у віці старше 60 років. Ці показники доповнюють один одного: старіння показує частку населення старше 60 років, а індекс молодості – можливість заміщення поколінь. Статеві-віковими характеристиками є вік балансування – це вік, у якому чисельність чоловіків і жінок урівноважується, а також чисельність чоловіків на 1000 жінок у віці 15–49 років, тобто в репродуктивному віці для жінок. Ці показники призначено для оцінки передумови утворення сім'ї.

Для оцінки демографічної безпеки окремим блоком виділено показники характеристики сім'ї. Занепад інституту сім'ї та шлюбу проявляється у порушенні сімейних відносин; його крайніми проявами є позашлюбна народжуваність, покинуті діти та аборти. Переривання небажаної вагітності є однією з основних соціальних проблем. Небажання мати

дитину чи позбавитися від неї за допомогою абортів є не лише соціально-економічною проблемою, але й проблемою моралі.

Соціальне сирітство тісно пов'язане із занепадом інституту сім'ї та небажанням чи нездатністю виконувати свої батьківські обов'язки. Крім того, соціальні сироти переважно є соціально виключеними особами. Наявність дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, свідчить про стан моральних засад та цінність сім'ї. Зростання чисельності покинутих дітей є барометром занепаду суспільства та являє собою загрозу демографічній безпеці.

Позашлюбна народжуваність, що є поширеною в країнах Європи і вважається нормальною зміною інституту сім'ї під впливом демографічного переходу в умовах індустріалізації, є, на нашу думку, проявом занепаду сім'ї, знецінення ролі материнства, а особливо батьківства, тому надмірне зростання позашлюбної народжуваності є загрозою демографічній безпеці.

Для оцінки характеристика сім'ї не використано традиційні показники розлучуваності, шлюбності та несталості шлюбів, які пропонуються окремими науковцями. Це пов'язано з низькою інформативністю цих показників через поширення громадянських шлюбів та зміни у статистичному обліку розлучень.

Кожен зі складників відтворення населення має життєво важливе значення, і порушення нормального функціонування будь-якого з них (депопуляція, зниження народжуваності, зростання смертності та зниження очікуваної тривалості життя, зростання захворювання та міграції) може привести до порушення рівня демографічної безпеки.

Коли демографічні процеси перебувають у межах нормального стану, то спостерігається демографічна безпека. В іншому разі виникає порушення демографічного розвитку і демографічна небезпека, можливі демографічні ризики. Високий рівень демографічних загроз та їхня тривала дія сприяє виникненню демографічних втрат. Тому запропонована система дасть можливість згрупувати і проаналізувати загрози демографічній безпеці та виявити найбільші з них.

Висновки з цього дослідження. Демографічна безпека означає гарантію виживання населення в сучасних умовах. Досягнення у перспективі відтворення населення усе вищої якості має стати стратегічним завданням країни і головним суспільним пріоритетом. Запропонована система показників демографічної безпеки відображає основні проблеми її формування і призначена для прийняття управлінських рішень щодо запобігання кризовим явищам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України 29.10.2013 № 1277. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm.
2. Шахотько Л.П. Демографическая безопасность: сущность, задачи, система показателей и механизм реализации / Л.П. Шахотько, Н.Н. Привалова // Вопросы статистики. – 2001. – № 7. – С. 16–21.
3. Дударев В.Б. Статистическое исследование демографической безопасности России: автореф. дис. на стиск. учен. степ. канд. эконом. наук: спец. 08.00.12 «Бухгалтерский учет, статистика» / В.Б. Дударев. – Москва – 2008 – 16 с.
4. Смелов П.А. Методология экономико-статистического исследования демографической безопасности и здоровья общества. Коллективная монография / П.А. Смелов, М.В. Карманов, В.Б. Дударев, А.М. Зареченский. – М.: МЭСИ, 009. –160 с.
5. Соболева С.В. Демографическая безопасность России и ее регионов: факторы, проблемы, индикаторы / С.В. Соболева, О.В. Чудаева // Регион: экономика и социология. – 2008. – № 3. – С.147–167.
6. Практическая демография / Под редакцией Л.Л. Рыбаковского. – М.: ЦСП, 2005. – 280 с.
7. Проект закону України «Про демографічну безпеку в Україні» від 16.10.2001 р. № 8177. Вноситься народним депутатом України Деркачем А.Л. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/J8177001.html.
8. Левчук Н.М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія/ Н.М. Левчук; відп. редак. д.е.н., проф. В.С. Стешенко. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2011. – 492 с.
9. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.
10. Ефимова М.Р. Социальная статистика: Учебн. Пособие / С.Г. Бычкова; под ред. М.Р. Ефимовой. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 560 с.

11. Проект закону України «Про демографічну безпеку України» від 15.10.2003 р. № 4269 Вноситься народними депутатами України О. Волковим і О. Біловолом [Електронний ресурс] Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JD3AL00A.html.

12. Экономическая безопасность России. Общий курс. / Под ред. Сенчагова В.К., 2-е изд. – М.: Дело, 2005. – 896 с.